

УДК 37.015.3:316.624

ОРГАНІЗАЦІЯ САМОВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

А.М. Самойлов

У статті аналізуються особливості організації самоперевиховання та самовиправлення в структурі педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків. Особливу увагу пропонується приділяти змісту самовиховання, що складається з навчально-пізнавальної, трудової, громадської, спортивно-масової діяльності, морально-правової самоосвіти, які виступають основою реалізації ближніх, середніх і віддалених перспектив самовиховання.

Розглянуті такі компоненти роботи з самовиховання девіантних підлітків: морально-правове просвітництво, самопізнання, набуття знань з теорії самовиховання.

Ефективними методами та прийомами організації самовиховання девіантних підлітків варто вважати: переконування й самопереконування, створення куточків самовиховання, «лабораторій самовиховання», прийоми самовпливу, складання програми та щоденника самовиховання.

Ключові слова: самовиховання, девіантні підлітки, педагогічна профілактика, методи та прийоми організації самовиховання.

ОРГАНИЗАЦИЯ САМОВОСПИТАНИЯ ПОДРОСТКОВ В ПРОЦЕССЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРОФИЛАКТИКИ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ

А.Н. Самойлов

В статье анализируются особенности организации самоперевиховання и самоисправления в структуре педагогической профилактики девиантного поведения подростков. Особое внимание предлагается уделять содержанию самовоспитания, состоящий из учебно-познавательной, трудовой, общественной, спортивно-массовой деятельности, морально-правовой самообразования, которые выступают основой реализации ближних, средних и отдаленных перспектив самовоспитания.

Рассмотрены такие компоненты работы с самовоспитания девиантных подростков: морально-правовое просвещение, самопознания, приобретения знаний по теории самовоспитания.

Эффективными методами и приемами организации самовоспитания девиантных подростков следует считать: убеждения и самопереконування, создание уголков самовоспитания, «лабораторий самовоспитания», приемы самовоздействия, составление программы и дневника самовоспитания.

Ключевые слова: самовоспитания, девиантные подростки, педагогическая профилактика, методы и приемы организации самовоспитания.

ORGANIZATION OF THE PROCESS OF SELF-EDUCATION OF ADOLESCENTS IN THE PEDAGOGICAL PREVENTION OF THE DEVIANT BEHAVIOR

A.M.Samoylov

The article analyzes the characteristics of “self -re-education” and “self-re-fix” in the structure of pedagogical prevention of deviant behavior among adolescents. Particular attention is paid to the content of proposed self-educational and cognitive components, labor, social, mass sports activities, moral and legal self-education, which are the basis for the

implementation of short-, medium- and long-term prospects of self. Effective methods and techniques of self-organization of deviant adolescents should be considered: the conviction and self-persuasion, creating over self-education, «laboratories of self-education», receptions of self-techniques, programming and self-diary. The article noted that the technical aspects of the process of self-education calls for the development of troubled teens at the ability to make a concrete plan of self-education, to conduct a work diary, follow the rules of conduct and to report about it. Author describes the preventive and corrective function of self-control in the self-education of deviant adolescents.

Keywords: *the self-education, deviant teenagers, the teaching prevention, methods and techniques of organization the self-education.*

Актуальність проблеми. Велику роль у педагогічній профілактиці девіантної поведінки відіграє самовиховання, яке є свідомою діяльністю особистості, спрямованою на формування та вдосконалення позитивних якостей, подолання шкідливих звичок, корекцію відхилень у поведінці та життєвих потребах. За умов наявності девіацій самовиховання особистості набуває форми самовиправлення. Це є однією з особливостей організації самовиховання підлітків з девіантною поведінкою в структурі педагогічної профілактики [4].

Сутність організації самоперевиховання й самовиправлення полягає в тому, що педагогічно занедбаний підліток повинен поставити перед собою певні цілі й завдання з виправлення тих негативних рис характеру, подолання шкідливих звичок, що спонукали до здійснення антигромадських учинків, порушень. Таким чином, важковиховувана дитина намагається скласти програму переуховання самої себе. Безумовно, як самовиховання, так і самопереуховання й самовиправлення особистості нерозривно пов'язані з вихованням. Тільки під впливом виховання готуються умови для самовиховання й самовиправлення. У той же час, самовиховання, будучи тісно пов'язане з вихованням, істотно відрізняється від останнього. Виховання починається з першого ж дня народження дитини, а самовихованням і самовиправленням людина починає займатися при досягненні певного рівня зрілості, коли вона стає здатною до самоаналізу й самооцінки. Крім того, за умов виховання людина є об'єктом зовнішніх впливів, а в процесі самовиховання беруть участь і внутрішні впливи – почуття, бажання й прагнення особистості [3].

Таким чином, якщо самовиховання в процесі виховання є закономірним явищем розвитку школяра, то в процесі переуховання підлітка самовиховання стає обов'язковою умовою, яка спрямовує його саморух шляхом поступового подолання недоліків, що склалися внаслідок негативного досвіду вчинків, в основі яких – відхилення в характері й морально-етичній сфері особистості. У цьому полягає наступна особливість самовиховання в умовах педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків.

Організація самопереуховання й самовиправлення підлітків передбачає, насамперед, постановку цілей виправлення та переуховання, оскільки процес саморуху до позитивної мети можливий тільки за умов самостійного формулювання досяжних перспектив.

У педагогіці самовиховання розглядається як діяльність, спрямована на зміну особистості загалом або зміну окремих її сторін. Для того, щоб керувати самовихованням девіантних підлітків, потрібно чітко уявляти логіку, умови, етапи, а також методи самовдосконалення особистості [1].

Мета самовиховання девіантних школярів у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи передбачає об'єднання різних видів діяльності, до яких повинні залучатися підлітки: навчально-пізнавальна, трудова, громадська, спортивно-масова та інші. Вони виступають основою реалізації ближніх, середніх і віддалених перспектив самовиховання. Морально-правове самовиховання становить стрижень інтелектуального, трудового та інших видів самовдосконалення. Зміст самовиховання відрізняється щонайперше колективним, а в більш широкому сенсі слова – соціальним характером.

Соціальний, громадський характер самовиховання відображається в ідеалах і зразках, методах і прийомах, які лежать в основі педагогічного керівництва процесом самовдосконалення. Формуючи належний, демократичний стиль міжособистісних відносин в учнівському колективі, відповідну спрямованість громадської думки, пропагуючи етичні зразки та ідеали поведінки, педагоги тим самим зумовлюють розвиток внутрішньої активності підлітків у бажаному напрямку. Саме в колективі виробляється моральний імунітет особистості проти будь-яких шкідливих звичок, учинків, які не відповідають морально-етичним нормам.

Організація самовиховання педагогічно занедбаних підлітків є, по суті, первинною формою їхнього самовдосконалення. Разом з тим учителі силою особистого прикладу, безпосереднім впливом на неповнолітніх здатні і зобов'язані прямо впливати на процес самовиховання девіантних підлітків. Тому розглядати самовдосконалення як суто особистісне явище й керуватися цим принципом у його організації недоцільно й помилково. Водночас необхідно підкреслити, що не можна впадати також в іншу крайність, розглядаючи фактор самовиховання як результат суто колективних впливів і будуючи на цьому стратегію й тактику самовдосконалення підлітків. Самовиховання, виникнувши як соціально-психологічне явище, стає об'єктивною реальністю, яка потім впливає на особистість та її подальшу діяльність [2].

Аналіз попередніх досліджень. Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми перевиховання девіантних підлітків [1; 4; 5; 6] дозволяє стверджувати, що реалізація завдань процесу морально-правової підготовки підлітків до самовиховання (на рівні теорії) може бути забезпечена за таких умов: а) відповідність інформативного матеріалу віковим можливостям сприйняття підлітків; б) активна участь важковиховуваних в обговоренні морально-правових та соціально-психологічних проблем поведінки особистості в сучасних умовах життєдіяльності нашого суспільства; в) включення у зміст занять питань, пов'язаних зі значущими подіями життя шкільного колективу, суспільства, держави; г) використання під час бесід емоційно забарвлених прикладів (з літератури, кінопродукції, реального життя), здатних викликати емоційно-позитивні переживання особистості; д) поєднання наукових, емпіричних і логічних типів морально-правової доказовості при розкритті ідей і положень самовиховання; е) застосування не тільки словесних, але й технічних засобів впливу, що дозволяють використовувати під час обговорення морально-правових проблем відеофрагменти соціальної реклами, художніх фільмів, поетичної та музичної творчості; ж) підключення до просвітницької та виховної роботи ветеранів війни та праці, представників державних органів.

Морально-правове просвітництво, побудоване на таких умовах, формує правильне ставлення підлітків до аморальних і протиправних учинків, стимулює прогнозування наслідків неправовідповідної поведінки, підводить до ретроспективного усвідомлення важковиховуваними власних недоліків, що проявляються в недисциплінованій поведінці.

Самопізнання важких підлітків, яке є наскрізним завданням кожної виховної зустрічі педагога з ними, підводить їх до усвідомлення життєво необхідних перспектив власного розвитку й буття, приводить у дію процеси самовдосконалення. Пізнаючи себе, навіть теоретично, підліток тим самим визначає свої слабкі й сильні сторони. Виявлення недоліків, яке є неминучим при правильно організованому морально-правовому вихованні, як правило, викликає в девіантної особи стан невдоволення собою, прагнення викоринити шкідливі звички. Наявність ознак такого невдоволення є свідченням того, що підліток готовий до роботи над власною особистістю. Готовність особистості до роботи з самовиховання набуває особистісно-предметного вираження: незадоволеність важковиховуваних підлітків собою виявляється в словах, у настрій, у самокритиці.

Важливим компонентом роботи, спрямованої на розвиток адекватного самопізнання педагогічно занедбаних підлітків, виступають знання з теорії самовиховання. Знання про джерела та шляхи формування морально-вольової саморегуляції особистості, закономірності її розвитку, допомагають підліткам усвідомити сутність вимог суспільства до молодого покоління, соціально-психологічний зміст свободи вчинків і діяльності. Вивчення психолого-педагогічних джерел та практичного педагогічного досвіду свідчить, що найбільш значущими в контексті перевиховання девіантних підлітків є проблеми: 1) набуття вмінь самовиховання волі, вольових якостей; 2) доцільного використання методів самовиховання; 3) оволодіння навичками аутотренінгу; 4) дотримання етапів виконання програми самовиховання особистості [3; 4; 5; 6].

Мета статті: проаналізувати теоретико-методичні підходи до організації самовиховання підлітків у процесі педагогічної профілактики девіантної поведінки.

Виклад основного матеріалу. Процес теоретичної підготовки девіантних підлітків до самовиховання є органічною ланкою всіх етапів самовиховання. Наша експериментальна методика передбачала її впровадження в життєдіяльність школярів за концентричним принципом від простого до складного. Тобто до окремих теоретичних положень ми поверталися й після того, як підліток почав активно працювати над собою за відповідною програмою. «Уроки самовиховання» здійснювалися й на перервах, і під час екскурсій, колективного відпочинку, тобто в різних природних умовах. Можна стверджувати, що чим більш природними й невимушеними є умови виховного процесу, тим дієвіші й результативніші «уроки самовиховання». При цьому враховувалось, що готовність педагогічно занедбаних підлітків до самовиховання не може бути однаковою, оскільки вони різні за складом своєї психіки, а, отже, і їхнє ставлення до перспектив роботи над собою має різне соціально-психологічне забарвлення, мотивацію.

Одним з найбільш ефективних методів педагогічної профілактики є переконування, яке використовувалося нами для зміни ставлення важковиховуваних підлітків до себе, свого оточення, школи, суспільства. Володіння технікою переконування передбачає застосування різноманітних способів впливу в процесі організації самовиховання. Знання критеріїв, які слугують, з одного боку, орієнтовною основою самовдосконалення, а з іншого – засобом отримання зворотньої інформації про ефективність проведеної роботи, дозволяло виявити: а) прагнення підлітків до реальної самооцінки, позитивно спрямованого самовизначення й самоствердження, до виховання адекватного рівня соціальних домагань; б) готовність до боротьби зі шкідливими звичками; в) наявність моральних зразків та ідеалів; г) ступінь наполегливості у виробленні життєвих принципів і стійких правил особистої поведінки.

Активізація самопізнання й самовиховання девіантних підлітків потребувала необхідних умов у суто

зовнішньому плані, оскільки самовиховання особистості повинно бути предметно стимульоване. Досвід педагогічної практики школи дозволяє засвідчити позитивну функцію куточків самовиховання. У інформативних нотатках, бюлетенях, розміщених на стендах, коментарях до конкретних прикладів розкривалася логіка роботи з самовиховання. Ми написали поради та рекомендації для учнів, які покликані були створити психологічний клімат самовиховання, налаштувати на здійснення його завдань. Чим цікавіші факти висвітлювалися в матеріалах, які пропонувалися для ознайомлення учням на стендах, чим більш практично орієнтованими були поради, тим дієвишим був вплив такого джерела інформування.

Функції осередку роботи з самовдосконалення в школі виконували так звані лабораторії з самовиховання, взаємодію з важкими учнями в яких взяли на себе вчителі трудового навчання, естетичного та фізичного виховання. Участь девіантних підлітків у роботі лабораторій з самовиховання сприяла розв'язанню завдань профілактики поведінки, що відхиляється, оскільки було змінено вектор з безцільного, неорганізованого проведення підлітками часу на спілкування в соціально-виховному середовищі школи, збагаченому інформацією, позитивними стосунками.

Повчальними для підлітків стали прийоми самовпливу, що були продемонстровані в діяльності лабораторій самовиховання:

- налаштування на виконання завдань з трудового (естетичного, фізичного) виховання;
- формулювання об'єктивної оцінки характеру діяльності і її результатів;
- тренування в покроковому виконанні дій;
- аналіз і обговорення проміжних ланок виконання завдання;
- виявлення рішучості в ситуаціях морального вибору;
- формулювання перспективних цілей і завдань;
- тренування у виявленні морально-вольових якостей (працелюбності, вимогливості до себе, наполегливості, стриманості, дисциплінованості тощо);
- вироблення життєвих планів (тактичних і стратегічних): не гаяти час марно; робити те, що хочеш, а не те, що трапляється;
- письмовий самозвіт щодо роботи з самовиховання.

У організації самовиховання девіантних підлітків велику допоміжну роль може відігравати шкільний музей. Його експозиція – речі, документи, портрети випускників, знаних педагогів – несе певне смислове й ціннісне навантаження, створює уявлення про життєвий шлях, яким необхідно слідувати. Імена випускників і досягнуті ними результати в самовдосконаленні роблять процес самовиправлення, самовиховання для девіантних підлітків цілком реальним, доступним.

Виховна робота з важковиховуваними проводилася в кімнатах шкільного музею, де об'єктивне й наочне поєднання історичних, політичних, естетичних матеріалів мало особливий вплив на особистість. За умов проведення в музеї колективних форм виховно-профілактичної роботи (збори, зустрічі з цікавими людьми, тематичні вечори), спілкування з підлітками набувало необхідної естетичної закінченості і більш вагомої психологічної значущості.

Технічний аспект реалізації процесу самовиховання диктує необхідність розвитку у важких підлітків умінь складати конкретний план самовиховання, вести робочий щоденник, дотримуватися правил поведінки й звітувати про це. Підсумки виконаної роботи за відповідний проміжок часу (тиждень, місяць, чверть, рік) підводилися систематично. Важливим було з'ясування причин невиконання відповідних пунктів плану й упровадження заходів щодо усунення прогалин. Відпрацювання технічного аспекту самовиховання забезпечувалося відповідальною діяльністю вчителів, яка мала системний і послідовний характер. Варто зазначити, що ця робота ускладнювалася через те, що неповнолітні, особливо важкі підлітки, до необхідності фіксування на папері результатів самовиховання ставляться досить скептично.

На кожному етапі роботи з самовиховання важковиховуваних ми намагалися не застосовувати вольових рішень, психологічно готуючи девіантних підлітків до ситуацій усвідомленого вибору. З цією метою було використано проблемні педагогічні ситуації. Їх зміст полягає в необхідності для важковиховуваного зробити самостійний вибір, тобто розв'язати проблему за допомогою одного з можливих рішень, запропонованих педагогом.

Досвід виховно-профілактичної роботи показує, що успішне здійснення самовиховання істотною мірою залежить від оволодіння підлітками його методами. Вони складають операціональний склад діяльності з самовиховання, що становить собою комплекс навичок і вмінь, за допомогою яких підліток організовує свою поведінку й керує своїми почуттями.

У психолого-педагогічній літературі з самовиховання методами роботи над собою вважаються: самонагадування, самопримус, самопереключення, самовладання, самопідкорення, самовизначення, самозвіт, самоконтроль, самоствердження, самоаналіз, самозобов'язання, самонавіювання [1; 2; 4].

Навчання методам самовиховання успішно здійснювалося за допомогою щоденника самовиховання, оскільки письмово сформульовані самозобов'язання виступали більш стійкою і сильною орієнтовною

основою роботи з самовдосконалення порівняно з усною. І це зрозуміло: побудова програми самовиховання особистості вимагає самоаналізу. Він передбачає розгляд у межах певного часу сукупності дій і вчинків з подальшим встановленням причиново-наслідкових залежностей з рисами і якостями власної особистості. Педагогічно занедбані підлітки відчувають, як правило, психологічний дискомфорт перед необхідністю розкривати методом самоаналізу власні недоліки й визнавати їх наявність. Письмові самозобов'язання допомагали подолати ці неприємні відчуття. З іншого боку, самопізнання підлітка найчастіше має конкретний характер. Він повинен безпосередньо переконатися в наявності якогось недоліку, в буквальному сенсі «вирахувати» його. Письмове формулювання відповідних положень самозобов'язання сприяло більш точному визначенню як недоліків, так і очевидних переваг особистості. Таким чином, самоаналіз важковиховуваних підлітків забезпечує постійний і систематично діючий психорегулятивний вплив на особистість.

Програма самовиховання, складання якої було умовою реалізації експериментальної методики профілактики девіантної поведінки підлітків, потребувала розвитку вмінь самоконтролю. Невміння контролювати себе відображається в безконтрольності особистості. Ця якість стає рисою характеру людини, що істотно гальмує діяльність з самовиховання. Профілактична функція самоконтролю забезпечує запобігання відхиленням у поведінці. Самоконтроль передбачає оцінку і перевірку власних дій, звірку запланованих цілей самовиховання з досягнутими результатами.

Самоконтроль у самовихованні девіантних підлітків має деякі особливості, оскільки покликаний виконувати профілактичну й корекційну функції. Його спрямування на реалізацію цілей морально-правового виховання обумовлює введення таких критеріїв перевірки: навчально-пізнавальний, трудовий, громадський. Таким чином, робота з самоконтролю охоплювала більшість проблем важковиховуваних: пов'язаних з навчанням (списування, недбалість, симулювання), з працею (прагнення ухилитися від трудових завдань, прикинутися хворим тощо), зі спілкуванням у колективі (невиконання громадських доручень, грубощі, прояви агресії по відношенню до ровесників).

З метою формування в девіантних підлітків вмінь самоконтролю застосовувалися спеціальні вправи. Програвання ситуацій, актуальних для життя дітей підліткового віку, з життя реальних людей чи літературних героїв спонукали підлітків до вибору рішення, яке необхідно було обґрунтувати, спираючись на морально-етичні норми поведінки. Шліфування вмінь самоконтролю досяглося й завдяки обговоренню з важким підлітком звичайних побутових проблем: контроль за дотриманням порядку в шкільному рюкзаку, на парті, вдома, щоденна перевірка виконання наміченого тощо.

Корекційна функція самоконтролю забезпечувала систематичне й послідовне зіставлення завдань програми самовиховання з досягнутими результатами. Особливість здійснення корекційної функції полягала в тому, що підлітки змушені були аналізувати всі «за» і «проти» власної поведінки, доходити висновків про те, що ними зроблено й що належить зробити. Самооцінювання й самозвіт передбачали визначення рівня відповідності поведінки вимогам, що впливали з програми самовиховання підлітка. Такий варіант самоконтролю позитивно впливав на розвиток морального спрямування неповнолітніх. Він закріплював мотивацію самовиховання, спонукав підлітків до висунування нових завдань у роботі над собою. При цьому увага підлітків акцентувалася на тому, що загальна програма самовиховання повинна мати відповідні етапи реалізації (тиждень, місяць, чверть). Пояснювалося, що при такому розподілі, по-перше, легше виявляються очевидні прогалини в тому, що намічено до виконання. По-друге, при такому підході важче знайти аргументи для самовиправдання власної неорганізованості, інертності, ліні. По-третє, диференціація програми самовиховання попереджає виникнення звички відбирати з безлічі аспектів великої програми другорядне й жертвувати ним в ім'я головного. Такого роду жертвність є відходом від цілей самовиховання, а це знову-таки неприпустимо як в моральному, так і в психологічному відношенні. Наголошувалося на тому, що послідовне виконання підлітками різних аспектів загальної програми самовдосконалення робить їх більш організованими й пунктуальними, що важливо у вихованні навичок самоуправління, самодисципліни особистості.

Висновки. Самовиховання відіграє важливу роль у формуванні особистості. Тому вивчення проблеми самовиховання є актуальним і визначає суспільну потребу узгодити інтереси суспільства й особистості.

Успішна профілактична робота з підлітками, схильними до девіантної поведінки, неможлива без спонування їх до самовиховання й надання їм допомоги в реалізації завдань самовиховання.

Результати дослідно-експериментальної роботи з профілактики девіантної поведінки учнів підтверджують, що цементуючою основою й конструктивним потенціалом організації самовиховання є морально-правове просвітництво та реалізація програми самовиховання, що передбачає самопізнання, самопереконавання, набуття вмінь самоаналізу та самоконтролю девіантними підлітками.

Література

1. Главацька О.Л. Основи самовиховання особистості : навчально-методичний посібник / О.Л. Главацька. – Тернопіль, 2008. – 206 с.
2. Калініченко А.Л. Самовиховання як фактор формування особистості / А.Л. Калініченко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка і психологія. Вип. 10. – Вінниця, 2000. – С. 68-73.
3. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання: навч. посіб. / С.Г. Карпенчук. – 2-ге вид., доповн. і переробл. – К. : Вища шк., 2005. – 341с.
4. Оржеховська В.М. Посібник з самовиховання: навч. посібник / В.М. Оржеховська, Т. В. Хілько, С. В. Кириленко; Міністерство освіти України, Ін-т змісту і методів навчання. – Київ : ІЗМН, 1996. – 192 с.
5. Фіцула М. М. Педагогічні проблеми перевиховання учнів / М.М. Фіцула. – Тернопіль, 1993. – 140 с.
6. Фіцула М.М. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання: навчально-методичний посібник / М.М. Фіцула, І.І. Парфанович. – Тернопіль: «Навчальна книга – Богдан», 2008. – 432 с.